

Нечипоренко В. В.

Житомирський державний
університет імені Івана Франка

**ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВИВЧЕННЯ БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА
(VIII-IV ст. до н. е.)**

Стаття присвячена історіографічному огляду археологічного вивчення одного з найбільших городищ Східної Європи – Більського городища

(VIII–IV ст. до н. е.), розташованого в басейні р. Ворскла. У роботі проаналізовано етапи дослідження пам'ятки від перших розвідок XIX ст. (О. Бобринський, В. Ляскоронський) і розкопок В. Городцова (1906–1908 рр.) до багаторічних систематичних досліджень Б. Шрамка (1958–1995 рр.), які стали основою сучасного розуміння комплексу.

Ключові слова: Більське городище, Гелон, скіфи, історіографія, археологічні дослідження, заповідник «Більськ».

Більське городище є одним з найбільших і найважливіших археологічних комплексів скіфської доби в Європі. У сучасних умовах, коли Україна активно відновлює й популяризує свою історико-культурну спадщину, вивчення цієї пам'ятки набуває особливої актуальності.

Дослідженнями Більського городища VIII–IV ст. до н. е. займалися багато науковців. Серед них необхідно відзначити праці П. Гавриша, С. Скорого, Г. Івакіна, І. Шрамко, А. Гейко, О. Шапорди, Д. Гречко, С. Заднікова, Р. Ролле та інших.

Як відомо, значна кількість науковців, насамперед Б. Шрамко, який досліджував Більський археологічний комплекс упродовж 1958–1994 рр., дотримуються думки про зв'язок цієї пам'ятки і легендарного міста Гелону, розповідь про яке міститься у праці «Історія» Геродота Галікарнаського (V ст. до н. е.). За Геродотом, Гелон – велике місто, кожна сторона якого має довжину трохи більше 6 км (30 стадій), завдяки чому його периметр можна оцінити в 22–26 км. Вважаючи жителів міста греками-переселенцями з Північного Причорномор'я, він використовує типовий для грецької політичної лексики термін «πόλις» [2].

Водночас, ряд дослідників, як-от В. Іллінська, з різних причин відкидають зв'язок давнього протоміста Гелона з Більським городищем VIII–III ст. до н. е. Зокрема, вони зазначають, що сам Геродот у місті ніколи не був, довідався про нього від інформаторів – грецьких купців, і записав їхні оповідки про мешканців більш північних лісостепових територій. При цьому дослідник дещо їх систематизував.

Археологічні розвідки Більського городища у XIX ст. проводили О. Бобринський та В. Ляскоронський. А перші повноцінні археологічні розкопки на території Більського археологічного комплексу були проведені на початку XX ст. російським археологом В. Городцовим. Це дослідження було приурочене до проведення XIV Археологічного з'їзду, який відбувся у 1908 р. в Чернігові. В 1906 р. вчений провів дослідження Більського городища на території тодішнього Зінківського повіту Полтавської губернії за планом і на кошти Д. Самоквасова [1, с. 20–22].

Спираючись на матеріали грецької кераміки, В. Городцов датував Більське городища часом до VI ст. до н. е. Щодо етнічної належності

пам'ятки вчений не висловив жодних припущень. Лише один раз говорячи, про знайдений ним в кургані поблизу Більського городища залізний меч із золотим руків'ям, вчений відзначив його тотожність мечу, знайденому О. Бобринським в скіфському кургані поблизу м. Сміли. Але в своїх листах до Д. Самоквасова В. Городцов неодноразово висловлювався про належність Більського городища скіфському населенню [6, с. 333].

У 1950-х рр. Більським городищем зацікавився Б. Шрамко – радянський та український археолог, доктор історичних наук, професор Харківського університету. Дослідження Більського городища дослідник розпочав з проведення археологічної розвідки у 1954 р. Вже тоді він розумів, що для вивчення такого Величезного городища потрібні значні зусилля та час, відповідна підготовка. Лише через чотири роки після проведення розвідок на пам'ятнику, 2 серпня 1958 р., спільними зусиллями експедицій Харківського та Московського університетів, якими відповідно керували Б. Шрамко та Б. Граков, було розпочато комплексне вивчення Більського городища. Починаючи з 1965 р., Б. Шрамко проводив дослідження оборонних укріплень, знімаючи профілі валів і ровів, роблячи численні проміри, підчищення оголень і розривів, закладаючи невеликі розкопи [1, с. 23-25].

Дослідженням Більського археологічного комплексу археолог Б. Шрамко присвятив понад 40 років свого життя, близько 80 наукових статей і монографію, що вийшла у світ 1987 р. Отримані матеріали та ретельне їх вивчення дозволили досліднику дати об'єктивну оцінку Більському археологічному комплексу: *«Більське городище стало своєрідною еталонною пам'яткою, без урахування матеріалів якого неможливо з достатньою повнотою зрозуміти не тільки життя стародавнього населення в басейні Ворскли, але й вирішувати багато питань, що відносяться до господарства, побуту, соціальних відносин, релігійних вірувань та культури населення всього півдня Східної Європи»* [7, с. 328-334].

Археологічні розкопки Більського городища продовжились і після відновлення державної незалежності України в 1991 р. Стаціонарні археологічні дослідження в цей час проводить Скіфська експедиція Харківського національного університету. Ще в 1987 р. її очолила молода археологиня Ірина Шрамко, донька археолога Б. Шрамка. Останній продовжував брати участь в експедиціях і керувати дослідженнями Більського археологічного комплексу до 1995 р. Під його керівництвом було розкрито загалом 50 тис. км² культурних нашарувань на

території Західного і Східного укріплень пам'ятки, досліджено чимало курганів його некрополів, проведено масштабні розвідки в окрузі. Спираючись на отримані під час багаторічних розкопок матеріали, вчений довів, що Більське городище можна ототожнювати з промістом Гелон, яке описав Геродот [7].

За участі Б. Шрамко та І. Шрамко відбувались систематичні дослідження Більського городища в 1990-х роках. Паралельно з ними в 1992–2006 рр. на Більському городищі працювала спільна українсько-німецька експедиція на чолі з В. Мурзіним (1992–2002), Є. Черненком (2003–2004), С. Махортих (2005–2006) та професором Гамбурзького університету Р. Ролле [4, с. 53].

На початку 2000-х рр. окрім продовження археологічних розкопок Більського городища кінця VIII-IV ст. до н. е. та проведення археологічних розвідок в його околицях, також відбувалась організація історико-культурного археологічного заповідника. Зрештою, рішенням Полтавської обласної ради від 15 квітня 2005 р. було створено Комунальну установу Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради з метою наукового вивчення унікального комплексу пам'яток території та округи Більського городища (історичних культурних нашарувань, городищ, поселень, залишків валів, ровів, курганів та ґрунтових некрополів), збереження археологічних культурних нашарувань, природних та історичних ландшафтів, а також популяризації найдавнішої історії України, ознайомлення широких верств населення з визначною пам'яткою скіфської доби [5].

Активні археологічні дослідження на території Більського археологічного комплексу VIII-IV ст. до н. е. активно проводяться і в наш час. В них беруть участь археологічна експедиція Харківського університету під керівництвом І. Шрамко, Більська археологічна експедиція ІА НАН України під проводом Д. Гречка за участі студентів-практикантів, учнів загальноосвітніх навчальних закладів під наглядом вчителів та дорослих, волонтерів.

В історико-культурному заповіднику «Більськ» діє сезонний проєкт – організована спільно з інститутом НАН України Міжнародна літня польова археологічна школа, котра функціонує щоліта з 2015 р. До неї доєднуються люди багатьох професій, які мають можливість поряд зі спеціалістами на практиці вивчати археологію, проживати в археологічному таборі, спостерігати і брати участь у археологічних розкопках Більського городища [5]. Щодо археологічних досліджень, то в 2007-2012 рр. продовжувались дослідження на території Східних і Західних

укріплень. Так в 2013 р. на території східних укріплень городища було розкрито ряд об'єктів, зокрема господарських ям. на північній ділянці було розкрито 23 господарські комплекси VI–IV ст. до н. е. Шурфи, закладені на території Західних укріплень, містили матеріали від ранньозалізного часу до раннього середньовіччя. Серед інших об'єктів було виявлено зольник. Слід також відзначити продовження дослідження курганного могильника в урочищі «Скоробір» [8, с.20-34].

Археологічні дослідження на Більському городищі продовжуються і в подальші роки. Зокрема, під час досліджень 2022 та 2023 рр. Більською експедицією ІА НАН України під керівництвом Д. Гречка було зроблено ряд знахідок. Серед знахідок фрагменти посуду, золоті бляшки, які нашивалися на одяг. Вони датуються серединою VI ст. до н. е.

Впродовж останніх років значна увага фахівців історико-культурного заповідника «Більськ» приділяється розкриттю туристично-рекреаційного потенціалу археологічного комплексу Більського городища. Зокрема, створено ряд маршрутів для авто та велотуризму (15, 20, 30, 40 км) та пішохідного туризму (7–10 км.). Екскурсійні маршрути покликані познайомити відвідувачів заповідника з ландшафтом, атмосферою та історією Більського городища VIII–IV ст. до н. е. [3].

В 2017–2021 рр. на території історико-культурного заповідника «Більськ» також проводили етно-фестиваль «Гелон», на якому відвідувачі могли послухати виступи українських етно- і рок-гуртів, відвідати реконструкції скіфської доби, містечко народних майстрів, де проводилися майстер-класи народних ремесел, кінне шоу, виставку археологічних артефактів. На жаль, через повномасштабне вторгнення РФ в Україну, в 2022–2023 рр. етнофестиваль «Гелон» не проводився. Серед проектів, що чекають на втілення після перемоги над російськими окупантами і завершення війни, варто зазначити також створення музею Більського городища у с. Більськ, де планують облаштувати архів, експозицію та реставраційну майстерню.

Таким чином, Більське городище є одним із найбільших і найважливіших археологічних комплексів скіфської доби в Європі. Варто зазначити, що питання дослідження Більського городища VIII–IV ст. до н. е. досить широко представлене у науковій літературі. Ця пам'ятка приваблювала увагу науковців ще з кінця XIX ст. Результатом багаторічних досліджень стали численні праці радянських, українських та іноземних істориків. Водночас, аналіз історіографії свідчить, що, незважаючи на різні погляди щодо ототожнення Більського городища з

легендарним Гелоном Геродота, пам'ятка є ключовим джерелом для розуміння соціально-економічного розвитку, фортифікації, культури та побуту населення лісостепової Скіфії VIII–IV ст. до н. е. Багаторічні археологічні дослідження дозволили накопичити значний матеріал, який зробив Більське городище етальною пам'яткою для вивчення скіфського часу Східної Європи. Сьогодні Більське городище не лише активно досліджується, а й набуває важливого значення як об'єкт культурної спадщини, завдяки створенню історико-культурного заповідника «Більськ» та реалізації просвітницьких і туристичних проєктів, а його подальше вивчення комплексу залишається перспективним напрямом української археології.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гавриш П. Я. Більське городище (місто Гелон): реалії і міфи. Полтава : АСМІ, 2016. 239 с.
2. Геродот. Історії в дев'яти книгах. Книга IV. Мельпомена / Переклад, передмова та примітки А. О. Білецького. Київ : Наукова думка, 1993. 576 с.
3. Історико-культурний заповідник «Більськ». URL : <https://bilsk.com.ua/> (дата звернення: 19.11.2023).
4. Мурзін В., Ролле Р. Спільні дослідження археологів України та Німеччини у Більську. ПАЗ. 1995. Вип 3. С. 50–56.
5. Секрети Більського городища : веб-сайт Ukraïner. URL : <https://ukraïner.net/bilsk/> (дата звернення: 17.11.2023).
6. Скирда В., Скирда І. Дослідження В. О. Городцова на території сучасної України. Давнина. Харківський історико-археологічний щорічник. 2016. № 13. С. 330–336.
7. Шрамко Б. Основні підсумки досліджень Більського городища. Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. Львів, 2007. Т. ССLIII. С. 323–334.
8. Шрамко І. Б., Задніков С. А. Дослідження Більського городища у 2013 р. Археологічні дослідження Більського городища – 2013. Київ – Котельва, 2014. С. 5–61.